

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској
академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраг Димић
проф. др Мило Ломпар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драгана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крстић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Рајка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Beograd

Тираж
400 примерака

САДРЖАЈ

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни јовор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевност</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политике владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novaković and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стојан Новаковић и Конкордаџ са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Milićević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематског издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragićević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српског идентитета: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборава, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврду да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимисте* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспаратно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчежавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић лamentsира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консерватизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савреме-

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развитка српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узоре развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају сувремене векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

СТОЈАН НОВАКОВИЋ КАО МИНИСТАР ПРОСВЕТЕ

АЛЕКСАНДАР РАСТОВИЋ*

А п с т р а к т. – Стојан Новаковић је био један од најугледнијих српских државника, дипломата и научника на размеђу 19. и 20. века. У четири наврата је обављао дужност министра просвете и црквених дела Кнежевине, односно Краљевине Србије када су извршене највеће реформе српског образовања и отпочета модернизација просвете. Његовом иницијативом и заслугом, између осталог, уведена је општа, обавезна, шесторазредна основна школа за децу која не иду у гимназије или стручне школе, извршена реформа наставног плана, то јест донети нови наставни планови за ниже и више основне школе, за Вишу женску школу, гимназије, полугимназије, реалке, и учитељске школе, повећане плате учитеља и професора. Новаковић је дао значајан допринос и развоју Велике школе, чији је професор био. Његов идеал је био модерни Универзитет изграђен по угледу на европске. Као министар просвете био је творац двадесет три просветна закона који су усвојени између 1873. и 1883. године. Неки од најважнијих закона су били: Закон о основним школама, Предлог Закона о модернизацији школа, Измене и допуне у Закону о устројству гимназија, Измене и допуне Закона о устројству Велике школе. Његовим залагањем донето је и 38 просветних расписа, девет наредби, 12 правила, а усвојено је и шест нових наставних планова.

У модерној историји српске државе и друштва свеобухватношћу и разноврсношћу интересовања посебно се истакао Стојан Новаковић. Новаковић је без сумње био један од најзначајнијих српских државника, политичара, дипломата, научника на размеђу 19. и 20. века. Такође, остаће забележено да је Новаковић био један од најбољих и најзначајнијих српских министара просвете, и несумњиво најплодоноснији реформатор српског основног и средњег школства, Велике школе, и просветног система у целини.¹ Кнез Григорије Николајевич Трубецки, руски посланик у Србији за време Првог светског рата, је у својим успоменама из Великог рата забележио да је у политичком свету Новаковићево име имало значај одмах после Пашићевог, и да су се Срби поносили њиме. Главни покретач његовог живота био је ватрени патриотизам, а у науци и политици за њега је постојала само Србија.²

* Научни саветник, Историјски институт, Београд

¹ М. Војводић, *Стојан Новаковић* у: Стојан Новаковић: Живот, дело, време. Поводом 175 година од рођења, уредници: М. Анђелковић, М. Војводић, А. Костић, САНУ, Београд 2017, 43.

² Г. Н. Трубецки, *Рај на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994, 79–80.

Новаковић је у четири наврата био министар просвете и црквених дела Кнежевине односно Краљевине Србије. Први пут је ту дужност обављао када је имао тридесет једну годину, у влади Јована Ристића од 2. априла до 22. октобра 1873. године, док је други пут био министар у кабинету Аћима Чумића од 25. новембра 1874. до 22. јануара 1875. Управо у то време које је претходило избијању Велике Источне кризе, као министар просвете организовао је слање књига и уџбеника за српски народ у Босни и Херцеговини. Трећи пут је на истој дужности био од 22. јануара до 19. августа 1875. године, када је владом председавао Данило Стефановић, док се највише задржао на челу Министарства просвете – нешто дуже од три године, од 21. октобра 1880. до 21. септембра 1883. године, када је председник владе био Милан Пироћанац. Укупно је на месту министра просвете провео нешто више од четири године. Управо су у то време, када је он био на челу Министарства просвете и црквених дела, и извршене корените и далекосежне реформе српског образовања, и започета модернизација њене просвете.

Већ првим избором за министра просвете, априла 1873. године, Новаковић је храбро покренуо промене у просвети, постајући весник свеопштих политичких, друштвених и привредних реформи и процеса модернизације које ће заплуснути српску државу након стицања независности и територијалног проширења 1878. године. Образован, вредан, упоран, систематичан, Новаковић је као министар просвете и црквених дела чинио све што је било у његовој моћи да српска просвета стане раме уз раме са просветама развијених европских држава. Његов идеал је била Србија писмених људи са модерним и обавезним основним школством, стручним средњим школама и, на европским узорима устројеној, Великој школи односно Универзитету. За њега је просвета била моћно средство, далеко ефикасније од оружја у остваривању српских националних и државних интереса, а пре свега решавању српске ствари у Старој Србији и Македонији, областима које су после Берлинског конгреса дошле у основни фокус Новаковићевих интересовања.

Новаковићу је у формулисању нове просветне политике и конципирању великог броја просветних закона поред теоријских знања помогло и богато практично искуство, односно рад у гимназији и на Великој школи. Стручну каријеру је започео 1865. као суплент, да би наредне године постао професор српског језика и књижевности у Београдској гимназији. Обављао је и дужност библиотекара Народне библиотеке 1869. године и кустоса Музеја. Од 1872. године је предавао словенску филологију на Великој школи. За професора словенске и српске књижевности на Великој школи постављен је 1876. године.

Новаковићевом иницијативом и заслугом, између осталог, уведена је обавезна, општа шесторазредна основна школа за децу која не иду у гимназије или стручне школе, извршена реформа наставног плана, то јест донети нови наставни планови

за ниже и више основне школе, за Вишу женску школу, гимназије, полугимназије, реалке, и учитељске школе. Новаковић је дао значајан допринос и развоју Велике школе, чији је професор био, мењајући њен карактер. Кроз законску регулативу укинуо је заједничке предмете на Филозофском, Техничком и Правном факултету, а повећао број стручних предмета. Његов циљ је био стварање модерног Универзитета по угледу на европске универзитете.

Импресиван је биланс његовог рада као првог човека српске просвете, и непроценљив његов допринос регулисању српског просветног законодавства. Као министар просвете иницирао је, конципирао и написао предлоге петнаест нових просветних закона, као и измене и допуне осам постојећих закона које је Народна скупштина усвојила између 1873. и 1883. године.³ Најважнији Новаковићеви закони и измене и допуне постојећих просветно-школских закона били су: Закон о основним школама, Закон о надзиравању школа, Закон о регулисању учитељских и професорских плата, Закон о нижим школама за пољску привреду, Школски закон за ученике гимназије и реалке, Закон за установљење петог разреда у Вишој женској школи, Закон за ученике Учитељске школе, Измене и допуне Закона о устројству гимназија, Измене и допуне Закона о Реалки, Измене и допуне Закона о устројству Учитељске школе, Измене и допуне Закона о устројству Велике школе. Гледано по годинама, највише нових закона и измена и допуна постојећих просветних закона на Новаковићев предлог изгласано је 1882. године (укупно седам), током 1875. и 1881. донето је шест закона, 1873. усвојена су три, а 1880. један нови просветни закон.

³ Закони и измене и допуне закона из сфере просвете и школства које је предложио и приредио Стојан Новаковић: а) ОСНОВНЕ ШКОЛЕ: Закон да се уштедама из кредита одређеног на учитеље основних школа могу држати накнадна предавања учитељима (28. фебруар 1875); Закон о прирезу за главни фонд школски (31. март 1881); Закон о учитељским платама (31. март 1881); Закон о основним школама (31. децембар 1882); Закон да се из главнице школског фонда може утрошити 600.000 динара за оправке и зидање школа порушених у српско-турском рату 1876. (27. децембар 1882); б) ГИМНАЗИЈЕ И РЕАЛКЕ: Измене и допуне Закона о устројству Реалке (3. децембар 1873); Измене и допуне Закона о устројству гимназија (12. децембар 1873); Закон о регулисању плата професорских (28. фебруар 1875); Закон о праву на посмртну плату предавача и учитеља средњих школа (28. фебруар 1875); Измене и допуне закона о устројству гимназија (19. март 1881); Закон о нижим школама за пољску привреду (14. фебруар 1882); Измене и допуне Закона о устројству гимназија (29. децембар 1882); Измене и допуне Закона о устројству Реалке (29. децембар 1882); Школски Закон за ученике гимназије и реалке (5. јануар 1883); в) УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ И ВИША ЖЕНСКА ШКОЛА: Закон о установљењу петог разреда у Вишој женској школи (28. фебруар 1875); Измене и допуне Закона о устројству Учитељске школе (31. март 1881); Закон о устројству Учитељске школе у Нишу (31. март 1881); Закон за ученике Учитељских школа (15. јул 1882); г) ВЕЛИКА ШКОЛА: Измене Закон о устројству Велике школе (20. децембар 1873); Закон о приправницима професорским у Великој школи (28. фебруар 1875); Закон о регулисању плата професорских (28. фебруар 1875); Измене и допуне Закона о устројству Велике школе (15. јануар 1880); д) ШКОЛСКИ НАДЗОР: Закон о надзиравању школа (21. март 1881).

Новаковићевим залагањем донето је и 38 просветних расписа, девет наредби, 12 правила, а усвојено је и шест нових наставних планова за нижу основну школу, продужене школе, гимназије и реалке. Највећи број просветних расписа која је осмислио Новаковић тицао се школског намештаја и учила, строге забране отпуштања ђака из основних школа, отварања продужених школа, образовања школских одбора, поправки школских зграда, ученичких изостанака и правичних оцена. Што се тиче школских наредби које је издавао оне су се углавном односиле на упутства за предавање матерњег језика, преласка ученица у старије разреде, пропитивања ученика Велике школе, уређења школских библиотека. Новаковић је просветним правилима регулисао разноврсна и до тада нерешена питања као што су: грађење школа и школски намештај, полагање професорских испита, пријемни испити за гимназијалце, полагање испита зрелости, полагање учитељског испита ученица Више женске школе.

Новаковићеве просветне реформе обухватале су неколико тематских целина. Прва се односила на промене у основном образовању, при чему је његов Закон о основним школама представљао камен међаш реформи српског просветног законодавства. Друга се тичала измена у сфери средњих школа, гимназија и реалки. Трећи круг његових реформи обухватао је Велику школу, док је четврти тематски круг подразумевао доношење нових наставних планова и програма. Пети правац реформи односио се на побољшавање финансијског и материјалног положаја учитеља, наставника и професора, односно повећање плата, и поправљање услова њиховог рада и живота. У том смислу, Новаковић је велике напоре улагао у набавку нових и савремених учила и педагошких помагала. Као дугогодишњи професор у Гимназији и на Великој школи одлично је осећао било српске просвете, и разумевао све проблеме кроз које су пролазили српски учитељи и професори. Према томе, иако је промене вршио опрезно, корак по корак, његов циљ је био реформа целокупног образовног и просветног система, од основних школа, гимназија, реалки, Велике школе, преко измене организације и функције школа и наставе, материјалног положаја учитеља и професора, измена наставних планова и програма, образовања стручних и компетентних учитеља и професора.⁴

Један од Новаковићевих највећих успеха на пољу просвете представљао је доношење Закона о обавезној шестогодишњој основној школи, усвојеног 31. децембра 1882. године, познатог и као „Новаковићев закон“, а који је конципиран по узору на чувене законе о основним школама француског министра просвете Жил Феррија од 16. јуна 1881. и 28. марта 1882. године. Иначе, Ферри је био један од најзнаменитијих

⁴ В. М. Тешин, *Школско-педагошки рад Стојана Новаковића*, у: Стојан Новаковић. Личност и дело. Поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), Београд 1992, 541.

француских правника, председник владе два пута и министар јавног образовања и лепих уметности у три мандата од 1879. до 1883. године. По политичком опредељењу је био радикални републиканац. Нека решења предвиђена овим законима Жил Ферија, Новаковић је уградио у свој Закон о основним школама (школски одбори, њихова права и обавезе, ученички изостанци, казне за неоправдане изостанке). Феријевим првим образовним законом из 1881. године у Француској је уведено бесплатно образовање за све ученике и ученице. Другим просветним законом, из 1882. године, прокламовано је бесплатно, обавезно и лаичко, односно световно образовање, што је представљало револуционарни корак у онемогућавању пресудног утицаја Католичке цркве на француско школство и Универзитет, као што је то био случај до тада. Већ у првом члану Закона из 1882. наведено је десет предмета које ће ђаци учити у школама.⁵ Закон је допуштао и могућност религијске наставе, али у приватним школама, док се у основним јавним школама забрањивало верско образовање, сем што је родитељима остављана могућност да њихова деца један дан у недељи могу да похађају часове верске наставе, али изван школских зграда. Закон је предвиђао и да је основна школа била обавезна за ђаке између шесте и тринаесте године. У закону је велика пажња посвећена и обавезном изучавању француског језика као званичног језика француске Републике, односно државе, чиме се успостављало неговање националног и државног јединства земље.

На предлогу Закона о основним школама Новаковић је радио неколико година, почев од 1874. до 1875. године, а када је усвојен, наишао је на добар пријем код учитеља и стручне јавности. Овим законом, како сматра Слободан Јовановић, Новаковић је желео да искорени неписменост и необразованост у Србији, као једну од њених највећих бољки, што је јасно регулисано тридесет четвртим чланом Закона који је прописивао да свако дете које живи у Србији мора да иде у школу.⁶

Закон се састојао од осамдесет чланова и то је уједно био најобимнији и најкомплекснији Новаковићев закон. Састојао се од пет великих целина у којима су регулисана најразличитија питања као што су: задатак и састав основних школа, надлежности школских општина, права и обавезе ученика, учитеља (учитељки) и надзор над школама. О циљу и задацима основне школе говорило се већ у првом члану Закона у коме се прецизирало да је главни задатак основне школе да „наста-

⁵ Законом је одређено учење следећих предмета: Морално и грађанско образовање; Читање и писање; Језик са елементима француске књижевности, Географија, нарочито француска; Историја, нарочито савремена француска; Основе права и политичке економије; Основе природних наука и математике и њихова примена у пољопривреди, хигијени, индустријској уметности, занатима; Основе цртања, моделовања и музике; Гимнастика. За ученике се предвиђало учење војних вештина, а за ученице штрикање.

⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга (1878–1889), Београд 1990, 74.

вом и васпитањем шири по народу основе знања, вере и наравствености и да спрема ученике за грађански живот и за учење у средњим школама“.⁷

Основне школе су се делиле на ниже (четири разреда) и више основне школе (пети и шести разред). Из ниже основне школе ученици су прелазили у средње школе. Поред основних школа, у срединама где не би било услова за отварање виших основних школа, оснивале би се продужене школе које би похађали они ученици који не би настављали даље школовање у вишој основној или другим школама. Задатак продужених школа је био да се знање стечено у нижим основним школама утврди и прошири. Школе су се делиле на јавне (државне) и приватне, као и на мушке и женске.

Закон о основним школама у другом члану је прописивао десет предмета које ће ученици основних школа изучавати: хришћанска наука, српски језик, земљопис, општа и српска историја, рачуни, геометријски облици, познавање природе, цртање и краснопис, певање, гимнастика. У женским школама се изучавао и женски рад. Закон је прецизирао и да министар просвете лично доноси наставне планове, програме, упутства, као и које књиге ће ученици користити приликом учења.⁸

У осмом члану, закон је регулисао трајање школске године од 16. августа текуће године до краја јуна следеће године, при чему се она делила на летњи и зимски течај. Месец јул и прва половина августа предвиђали су се за школски одмор. Деца нису ишла у школу недељом, сваког четвртка после подне, током Божићног распуста од 23. децембра до 1. јануара, за време Ускрса, о Светој Тројици три дана, и недељу дана током јесење бербе пољопривредних производа.⁹

Закон је утврђивао и услове за отварање нових школа и функционисање школских одбора. Нова школа се могла основати само тамо где је било најмање тридесет ученика. Свака школа је имала свој школски одбор који су чинили председник општине, школски управитељ или учитељ, и по један представник сваког села које је улазило у састав школске општине. Чланови одбора су се бирали на две године, а председник општине је уједно био и председник школског одбора. Одбор је одлуке доносио простом већином гласова.¹⁰ Школски одбори су законом добили широка овлашћења. Имали су посебан буџет из кога су се набављале књиге за школску библиотеку и учила. Такође, имали су обавезу да пред почетак сваке школске године направе списак ученика који стасавају за школу, односно

⁷ *Закон о основним школама*, у: Стојан Новаковић, *Изабрана дела*. Правни списи, књига седма, наеста, приредио Д. Илијин, Београд 2006, 311.

⁸ *Закон о основним школама*, у: Стојан Новаковић, *Изабрана дела*, 311–312.

⁹ Исто, 313.

¹⁰ Исто, 314–315.

који пуне седам година и тиме испуњавају услов да започну школовање, као и да обезбеде књиге за ученике.¹¹

У оквиру Закона регулисане су и обавезе и дужности школског управитеља (директора). Постављао га је лично министар просвете, а услов да би неко био изабран била је способност да ту дужност обавља и да је најмање пет година био учитељ. Обавезе управитеља школе биле су велике. Контролисао је наставу и ред у школи, бринуо је да нађе адекватну замену у случају болести учитеља, старао се да извршава одлуке учитељског већа и сазива и председава његовим радом, води рачуна о уредности школске библиотеке и архиве, да сваког месеца редовно извештава министра да ли се настава у школи одвија редовно и регуларно, као и да врши преписку са школским властима.¹²

Посебан сегмент Закона о основним школама тицао се учитељског кадра (чланови 47–70). Новаковићев циљ био је да се законом омогуће услови за школовање и оспособљавање стручних и компетентних учитеља. Учитеље је постављао министар и постојале су две категорије учитеља: стални и привремени, према стручној спреми коју су поседовали. Члан четрдесет осми Закона је прецизирао да нико није могао да постане стални учитељ ако није претходно положио учитељски испит у Учитељској школи.¹³ Учитељи су поред редовних обавеза били дужни да недељом и празником певају у црквама, и нису могли да самовољно напусте службу пре завршетка текуће школске године. Учитељски рад је строго контролисан од стране школских надзорника који су вршили и њихово оцењивање, а од њихове оцене зависило је и повећање плате.

Највише законских промена Новаковић је извршио у средњошколском образовању. Измене и допуне Закона о устројству гимназија, на његов предлог, вршене су у три наврата: 1873, 1881. и 1882. године, измене и допуне Закона о устројству Реалке, два пута 1873. и 1882, док је Школски закон за ученике гимназије и реалке донет 1883. године. На Новаковићеву иницијативу, 1881. извршене су измене и допуне Закона о устројству Учитељске школе. Такође, Новаковић је био аутор Закона о устројству Учитељске школе у Нишу 1881, и Закона за ученике учитељских школа 1882. године. Коначно, његовим залагањем, 1882. донет је и Закон о нижим школама за пољску привреду.

У Новаковићевим реформским плановима значајно место припадало је гимназијама и реалкама (осморазредне средње школе) које је требало темељно реформисати, јер лично није био задовољан стањем које је у њима владало и које је затекао

¹¹ Исто, 318–319.

¹² Исто, 326.

¹³ Исто, 323–324.

приликом бројних инспекцијских посета. О лошем и хаотичном стању у српским гимназијама говори и његов извештај који је, 11. јула 1879. године, поднео Стојану Бошковићу, тадашњем министру просвете и црквених дела, након обиласка неколико гимназија и присуствовања испитима из филолошких предмета. За њега је једна од највећих бољки српских гимназија била недостатак основног наставног програма и адекватне литературе за предавања из појединих предмета, што је доводило с једне стране до импровизације наставника током предавања, а с друге стране изазивало конфузију код ученика. Новаковићу се нису свиђала ни застарела предавања као ни то што су поједини професори инсистирали на теоријским знањима, а други акценат више стављали на праксу. Завршна оцена из његовог извештаја је гласила: „Даље ми средња школа наша још изгледа мало српска по настави коју она даје, а међу тим још мање јевропска и космополитска по начину којим се она у целини служи“.¹⁴

Незадовољан затеченим стањем предлагао је да се пошаљу професори српских гимназија у сличне школе у Европи, конкретно у Француску и Немачку, како би се на лицу места уверили како функционишу тамошње школе и гимназије. Слично је размишљао и Новаковићев дугогодишњи пријатељ Владимир Карић који је као професор географије сматрао да се настава из тог предмета, као и уџбеници и друга школска помагала, морају непрестано усавршавати и унапређивати, односно да школство у Србији треба да прати све оне позитивне иновације које су карактерисале европско школство тога времена.¹⁵

У циљу побољшавања стања у гимназијама Новаковић је већ средином маја 1873. године упутио распис професорима свих гимназија у Србији тражећи од њих да доставе своја размишљања и предлоге о томе како би настава и школски систем српских гимназија требало да изгледају у будућности. Као резултат тих предлога, али и његових размишљања и искустава у раду у гимназији, прво је, 14. августа 1873. године, донет Привремени наставни план за гимназије којим је први пут прецизиран број часова за сваки предмет и разред у гимназији (укупно се учило седамнаест предмета), а 12. децембра 1873. године извршене су темељне реформе гимназија у Србији усвајањем Измена и допуна Закона о устројству гимназија (дужина трајања школовања, устројство и организација и рад, начин извођења наставе и испитивања, увођење пријемних испита и испита зрелости).¹⁶ Тиме су гимназије осавре-

¹⁴ Извештај г. Стојана Новаковића, професора Велике школе, од 11. јула 1879. год., Просветни гласник, прва година 1880, свеске I–XVI, 14–16.

¹⁵ М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, 36–37.

¹⁶ Привременим планом за гимназије из 1873. предвиђено је изучавање следећих предмета: Наука хришћанска; Српски језик: српска граматика, словенска граматика, теорија прозе и поезије, историја српске књижевности; Српска историја; Општа историја; Политички земљопис; Јестаственица

мењене и подигнуте на виши ниво рада. Конкретно, према законским изменама из 1873, трајање гимназија је продужено са шест на седам година, уведени су пријемни испити из српског језика, рачуна, српске историје, и земљописа, а у завршној години гимназије уведен је и испит зрелости. Оцењивање ученика се вршило двомесечно, а укинута су полугодишњи испити. Један исти разред се могао понављати само једном.¹⁷ Због увођења седмог разреда у гимназијама морао се мењати и привремени наставни план, тако да је 28. августа 1874. прописан и нови наставни план за седморазредну гимназију који је предвиђао учење тринаест предмета.¹⁸

Мање измене у Закону о гимназијама Народна скупштина је усвојила 19. марта 1881, док се изменама од 29. децембра 1882. предвиђало да стални учитељи вештина или језика морају да полажу испит из своје струке ако Главни просветни савет утврди да им сведочанства нису довољна, односно валидна. Њихове плате су се делиле на четири класе, од којих је прва износила 2.500 динара, друга 2.000, трећа хиљаду и по, а четврта хиљаду динара годишње. Такође, шестим чланом Измењеног закона прописивано је да директор гиманзије може казнити професоре уколико начине мање грешке у раду: опоменом, укором и губитком петнаестодневне плате, а за веће пропусте коначну реч је давао лично министар просвете. Занимљиво је да се овим изменама предвиђало укидање оних чланова закона о гиманзијама и реалкама који су прописивали да професор може казнити ученика због несташлука, непажљивог праћења наставе, незнања, изостанака са часова, непослушности, и то укором, стајањем ван клупе или клечањем.¹⁹

Реалке, које су биле сличне гимназијама, Новаковић је реформисао у два наврата. Први пут промене су извршене 3. децембра 1873. године, и оне су се односиле на прецизирање броја предмета који ће се изучавати (укупно осамнаест), увођење

(зоологија, ботаника, минерологија); Популарна физика; Математика и физички земљопис; Аритметика (рачун); Практична геометрија; Математика (алгебра и геометрија); Експериментална физика с основама хемије и механике; немачки језик; Латински језик; Француски језик; Краснопис; Цртање. С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Београд 1971, 102.

¹⁷ Љ. М. Протић, *Стојан Новаковић и његов рад за просвету*, у: Споменица Стојана Новаковића, СКГ, Коло XXIII, бр. 157, Београд 1921, 133–134.

¹⁸ Предмети у гимназијама према новом наставном плану из 1874: Наука хришћанска; Српски језик: српска граматика, словенска граматика, теорија прозе и поезије, историја српске књижевности; Латински језик; Француски језик; Немачки језик; Историја (српска и општа); Земљопис (политички, математички и физички); Јестаственица (зоологија, ботаника, минерологија); Математика (аритметика, алгебра, геометрија, практична геометрија); Физика (основи физике, експериментална физика, основи хемије, основи механике; Цртање; Краснопис; Телесно васпитање. С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији*, 102.

¹⁹ *Закон о измени и дојуни Закона о гимназији и Закона о Реалци*, у: Стојан Новаковић, *Изабрана дела*, 309–310.

пријемног испита из српског језика и историје, земљописа и рачуна, увођење испита зрелости.²⁰ Следећа системска измена у вези са статусом Реалки извршена је 29. децембра 1882. Занимљиво је напоменути да је Новаковић покренуо и доношења рестриктивног Школског закона за ученике гимназије и реалке 5. јануара 1883. године, који је имао тридесет један члан и у коме су се детаљно објашњавале дужности ученика у гимназијама и реалкама, прописивале мере за поправку њиховог лошег понашања и уводило оцењивање ученичког владања. Ученици су морали да се понашају културно и пристојно, да редовно похађају наставу и уче, као и да савесно извршавају школске задатке и обавезе. Забрањен је сваки вид непослушности, нереди, туча, недоличног понашања у школи или на улици, наступа на јавним зборовима или учествовања у раду дружина. Оцењивање ученичког владања делило се у три степена: владао се по закону, није се у свему владао по закону, и није се владао по закону. Казне за непослушне ученике су се кретале од опомене и укора до затвора од једног до десет дана. За најтеже испаде и инциденте Закон је предвиђао мере искључења из школе без права полагања испита током текуће школске године, изгнанство из гимназије или из свих просветних завода у земљи.²¹

За Новаковића, учитељи су представљали основу просветног и образовног система сваке државе и зато је њима, њиховом школовању, усавршавању и адекватном финансијско-материјалном положају придавао велики значај. Стручни учитељи имали су по њему мисију да изврше својеврсни преображај основне школе у Србији како би постала напреднија и савременија. Изменама и допунама Закона о устројству Учитељске школе од 31. марта 1881. године регулисана су бројна питања која су се непосредно тичала учитељског кадра, односно повећања њиховог броја, јер се Србија тих година суочавала са мањком учитеља, а посебно оних стручних. Новаковић је овим законским изменама желео да реформише и наставни план Учитељске школе, који по њему није био добар јер се методици учитељског рада до тада поклањала мала пажња. Сматрао је да Учитељска школа мора да буде стручна установа у којој ће се учитељи искључиво оспособљавати за свој предавачко-педагошки рад, односно школа је требало да постане својеврсни регрутни центар за добијање квалитетног и новог учитељског кадра за којим је жудела ондашња Србија. Овај закон је имао само седам чланова, и прописивао је

²⁰ У Реалкама су се учили следећи предмети: Хришћанска наука; Српски језик; Књиговодство и кореспонденција; Земљопис политички; Историја српска и општа; Историја техничких проналазака; Јестаственица; Физика; Механика; Космографија; Хемија; Технологија; Математика; Немачки језик, Француски језик; Геометријско цртање и нацртна геометрија; Цртање слободоручно, топографско, архитектонско, и орнаментско; Моделисање. *Измене и дојуне Закона о устројству реалке од 9. јуна 1865, у: Стојан Новаковић, Изабрана дела, 253.*

²¹ *Школски закон за ученике гимназије и реалке, у: Стојан Новаковић, Изабрана дела, 332–338.*

да у Учитељску школу могу да буду примљени ученици са четрнаест година, наставни план школе издавао је лично министар, у школи се предавало укупно шеснаест предмета, а нарочита пажња се поклањала методици предавања свих предмета. Ученици завршног разреда школе имали су обавезу да полажу учитељски испит.²²

Законом о установљењу Учитељске школе у Нишу, који је донет истог дана када су донете и Измене Закона о устројству Учитељске школе, омогућено је школовање учитељског кадра и у другим деловима Србије, осим Београда, што је имало психолошки ефекат, али и представљао важан сигнал српском народу у Старој Србији да држава Србија води рачуна о њему и кроз овај вид просветног рада који је био у складу са национално-државном мисијом коју је ширио Новаковић.²³ Поред бриге о школовању учитеља, Новаковић је пажњу посветио школовању учитељица, а за њих је била задужена Виша женска школа. Лично је био заслужан што је 14. августа 1873. донет нови наставни план за Вишу женску школу, а 28. фебруара 1875. године усвојен Закон о установљењу петог разреда у Вишој женској школи.²⁴

Као професор на Великој школи Новаковић је природно био заинтересован да се претеча Београдског универзитета законском регулативом уреди као и сличне просветно-образовне институције у Европи, поготово што је увиђао њен велики значај у предстојећем националном раду. Био је мишљења да је дотадашњи концепт устројства и рада Велике школе у великој мери застарео и превазиђен. Није прихватао сувише уопштен модел функционисања Велике школе где су се фаворизовала општа знања на уштрб школовања конкретних и практичних стручњака, односно профила и занимања, а који би били од најшире користи у изградњи модерног српског друштва и државе. Да би променио постојеће стање више пута је предлагао измене и допуне Закона о устројству Велике школе из 1863. године. Прва измена десила се 20. децембра 1873, а друга је извршена 15. јануара 1880. Иако у тренутку доношења ових промена и допуна није био министар просвете, обе законске измене су практично биле његових руку дело. Потребно да се оспособе стручњаци који ће знања стечена на Великој школи моћи да примене у конкретном животу, нагнала су Новаковића да прибегне делимичној

²² Предмети који су се изучавали у Учитељској школи: Хришћанска наука; Српски језик са старословенским и литература; Земљопис; Историја општа; Историја српска; Психологија и основи логике; Педагогика; Природне науке; Рачуница; Практична геометрија; Цртање са краснописом; Певање и црквено правило; Гимнастичко вежбање; Немачки језик. *Закон о изменама и допунама закона о Учитељској школи*, у: Стојан Новаковић, *Изабрана дела*, 293–294.

²³ *Закон о установљењу учитељске школе у Нишу*, у: Стојан Новаковић, *Изабрана дела*, 294–295.

²⁴ АС, СН-89, Нови наставни план за Вишу женску школу.

измени Закона о устројству Велике школе, а пре свега у сегменту који се тичао наставних планова, реорганизације предмета на постојећим факултетима, али и регулисању професорских награда.²⁵

Изменама и допунама Закона о устројству Велике школе из децембра 1873. године (чланови 4–9) дошло је до великих промена у наставним плановима у односу на оне прописане Законом из 1863. Студије на Филозофском факултету и даље су трајале три, а на Правном и Техничком факултету четири године. Међутим, смањен је број општих предмета, а повећан број стручних, што је било у складу са Новаковићевом жељом. Конкретно, на Филозофском факултету где су постојала два одсека: историјско-филолошки, и природно-математички, поред седам општих предмета који су се изучавали на обе групе, свака од њих је увела и пет стручних предмета.²⁶

Измене и допуне Закона о устројству Велике школе из јануара 1880 (чланови 4, 6, 7, 8, 9, 9а, 11–14) омогућиле су даље промене наставних планова на факултетима Велике школе, а посебно на Филозофском факултету, где је студирање продужено са три на четири године, а уведени су и нови стручни предмети и отворене нове катедре.²⁷ Изменама је прецизирано да се испити из сваког предмета могу држати тек након завршетка течаја. Иако ни ове измене нису донете за време Новаковиће-

²⁵ Љ. Кандић, *Дојринос Сјојана Новаковића реформи Велике школе у другој половини XIX века*, *Анали Правног факултета у Београду*, година XLII, бр. 6, новембар-децембар 1994, Београд 1994, 620–621.

²⁶ Општи предмети су били: Филозофија; Историја Срба и осталих словенских народа; Зоологија са анатомијом и физиологијом; Народна економија; Статистика; Педагогија; Хигијена. За историјско-филолошки одсек предвиђено је увођење стручних предмета: Општа историја; Историја опште литературе с нарочитим погледом на литературу Словена и Срба; Словенска филологија и наука о језику; Јелински језик; Латински језик, док су стручни предмети на природно-математичком смеру били: Виша математика, Физика; Ботаника; Минералологија са геологијом; Хемија. *Закон о изменама и допунама у Закону о устројству Велике школе од 24. септембра 1863. године о наукама које се у Великој школи предају на факултетима и о систему наставе од 20. децембра 1873. године*, у: *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи, и Универзитету у Београду*, приредио: Д. Баралић, Београд 1967, 52–54.

²⁷ На Филозофском факултету, на оба одсека, за опште предмете проглашени су: Философија; Историја српског народа са историјом осталих словенских народа; Анатомија и филологија; Народна економија; Статистика; Упоредна географија и етнографија; Педагогика; Јавна хигијена. Стручни предмети на историјско-филолошком смеру су били: Општа историја; Историја српске и југословенске литературе, Историја опште литературе; Археологија; Руски језик и литература; Јелински језик; Латински језик. На природно-математичком одсеку стручни предмети су били: Виша математика; Физика; Зоологија; Ботаника; Минералологија са геогнозијом; Геологија са палеонтологијом; Хемија и хемијска технологија; Теоријска механика; Астрономија са метеорологијом; Нацртна геометрија. *Закон о изменама и допунама у устројству Велике школе од 24. септембра 1863. у: Зборник Закона и уредаба*, 67–70. Љ. М. Протић, *Сјојан Новаковић и његов рад за просвету*, у: *Споменица Ст. Новаковића*, 149.

вог мандата министра просвете, главне измене су на трагу његових вишегодишњих размишљања и залагања за стварање специјалистичких односно стручних студија. Такође, Новаковић је био заслужан за спровођење нових законских решења, премда се није слагао са одредбом из 1880. године да студенти Велике школе уче француски и латински језик факултативно, односно да то више не буду обавезни предмети.

Поред законске регулативе, Новаковић се редовно интересовао и за ток наставе, предавања, испите и све остале активности Велике школе, при чему је указивао на нередовно држање наставе од стране професора, као и њихово сувише попустљиво и благо оцењивање студената на испитима. Посебном наредбом о пропитивању ученика Велике школе од 1. септембра 1873. године покушао је да уведе ред у предавања и испите тиме што су колоквијуми постали обавезни, а професори више нису имали обавезу да својим студентима дају на испис белешке или концепте својих предавања, већ су они сами имали обавезу да сами воде белешке на предавањима.²⁸

Стојан Новаковић је заслужан и за доношење закона који се односио на укључивање младих, стручних кадрова у наставни процес на Великој школи, а пре свега на Филозофском и Техничком факултету. Реч је о Закону о приправницима професорским у Великој школи који је усвојен 28. фебруара 1875. године. Закон је кратак, садржи само четири члана, и њиме се дозвољавало да се свршени ученици са Филозофског и Техничког факултета, ако су имали одличан успех, могу задржати као приправници за професорска места на предлог професорског савета Велике школе. Овим законом подстицало се запошљавање, односно подмлађивање наставног кадра на Великој школи новим компетентним особљем.²⁹

Следећи велики сегмент где се осетио пресудан Новаковићев утицај односио се на доношење нових наставних планова и програма за основне школе, гимназије, реалке и учитељске школе. Наставни планови, распоред и програм часова и нацрти програма за нижу основну школу донети су 26. августа 1883, а наставни програм, распоред и програм за продужене основне школе усвојен је 10. септембра исте године. Што се историје тиче, у основним школама више се изучавала национална него општа историја коју су ученици слушали у вишим разредима. Историја се учила у оквиру предмета Земљопис у другом, трећем, и четвртном разреду, а као самостални предмет у четвртном разреду, и то као национална историја са четири часа недељно.³⁰ Националној историји се новим планом и програмом придавала велика пажња

²⁸ Љ. Кандић, *Дојринос Стојана Новаковића реформи Велике школе*, 623.

²⁹ *Закон о приправницима професорским у Великој школи*, у: Стојан Новаковић, *Изабрана дела*, 262–263.

³⁰ Д. Кољанин, *Настава и учбеници историје у основним школама у Србији (1880–1913)*, *Истраживања* 24, Нови Сад 2013, 360–361.

као једном од круцијалних предмета у просвећивању српске младежи. Градивом и уџбеницима из националне историје код ученика је требало да се развије дух патриотизма, родољуба и свести о националној припадности и континуитету српске државотворности.

Нови наставни план за гимназију усвојен је 14. августа 1873, када је Новаковић први пут био министар просвете, док су наставни програм за гимнастику и војничко вежбање у гимназијама, реалкама и учитељским школама прихваћени 20. априла 1882. године. У складу са својим погледима, Новаковић је у наставном плану за гимназије акценат стављао на природне науке, посебно на математику, али и на живе језике, пре свега на немачки, док је смањено учење класичних језика, а пре свега латинског. Такође, новим програмом прописивано је знатно детаљније и целовитије изучавање српског језика, синтаксе, старословенског језика, историје српске књижевности, где се видно осећао његов утицај као филолога.

Занимљиво је да је Новаковић у распису који садржи нови наставни план за гимназију, а који је као министар просвете и црквених дела упутио свим гимназијама, полугимназијама и гимназијским реалкама 14. августа 1873. године, детаљно објаснио потребу темељнијег изучавања српског језика, али и разјаснио циљ проучавања осталих предмета са прецизно прописаним фондом часова за сваки од њих појединачно. Новаковић је под српским језиком подразумевао српску граматику, словенску граматику, теорију прозе и поезије, и историју српске књижевности.³¹ По његовој замисли, српска граматика је требало да се изучава од првог до трећег разреда гимназије са по четири часа недељно, словенска граматика у четвртом разреду са четири часа, теорија прозе и поезије у петом разреду са три часа недељно, док је историја српске књижевности смештена у шести разред са три часа недељно. Историји је и у гимназији придаван посебан значај, при чему се српска историја проучавала у четвртом разреду са по четири часа, а општа историја је смештена у пети и шести разред са четири, односно пет часова недељно. За разлику од основне школе где се потенцирала национална историја, у гимназијама је приоритет стављен на општу историју.³²

Поред српског језика и историје, и у новом наставном плану за гимназије доста простора дато је учењу четири врсте математике. У четвртом разреду математика и физички земљопис изучавали су се три часа; аритметика са рачуном изучавала се четири часа у првом и другом, а три часа у трећем разреду; практичној геометрији била су посвећена три часа у трећем разреду, а математика (алгебра и геометрија) се у четвртом разреду изучавала три часа, а у петом и шестом разреду четири часа

³¹ АС, СН-90, Нови наставни план за гимназију, 14. август 1873.

³² Исто.

недељно. Поред физичког земљописа, Новаковић је предвидео и изучавање политичког земљописа у првом и другом разреду са четири часа недељно, јестаственице (зоологија, ботаника, минералологија) са два часа у другом, трећем, и четвртном разреду, док се цртање изучавало четири часа недељно у свих шест разреда гимназије. Постојао је и предмет Популарна физика који се учио у трећем разреду са три часа недељно.

Што се тиче страних језика, планом је предвиђено да се латински и француски језик уче у петом и шестом разреду са четири часа недељно, док је немачки језик ученици требало да уче у свих шест разреда гимназије и то три часа недељно у првом разреду, четири часа недељно од другог до четвртог, два часа у петом и један час недељно у завршном, шестом разреду. У гимназијама се изучавао и краснопис са два часа недељно у првом и другом разреду.³³

Новаковић је просветном реформом обухватио и осетљиво питање материјалног и финансијског положаја учитеља и професора које није био на завидном нивоу. Законима о регулисању професорских плата за гимназије, реалке и Велику школу од 28. фебруара 1875. и Законом о учитељским платама од 31. марта 1881. године, поправљен је материјално-финансијски статус учитеља и професора. Законом од 28. фебруара 1875. сви професори Велике школе добили су повишицу плате од 150 тадашњих талира, а професори средњих школа повећање између 100 и 125 талира.³⁴

Новим Законом о учитељским платама из 1881. године престао је да важи закон који је ову проблематику регулисао још 1863. године. Плате учитеља које су ранијим законом биле подељене у десет класа, новим законским решењем издељене су на седам класа. Повећане су и највећа и најмања учитељска плата. Убудуће су учитељи са најмањом, седмом класом, уместо 580,98 динара добијали плату од 800 динара, а учитељи прве, то јест највеће класе, уместо 1616, 64 динара добили су повећање плате која је износила 2.000 динара. Повећана је и плата привремених учитеља са дотадашњих 505,20 на 600 динара. Закон је предвидео и услове за добијање новчаних повишица, то јест прелазак из ниже у вишу класу. Вредноћа учитеља и успех у раду били су главни параметри за добијање више класе, то јест веће плате.³⁵

Из волуминозног просветног законодавства Стојана Новаковића издвајају се још два законска решења: Закон о надзиравању школа усвојен 21. марта 1881. године и Закон о нижим школама за пољску привреду од 14. фебруара 1882. Законом о надзирању основних школа и гимназија Новаковић је законски регулисао питање контроле рада учитеља и професора јер је до тада постојала пракса да су лица која су од стране Министарства просвете одређена да врше контролу школског система

³³ Исто.

³⁴ *Закон о регулисању плата професорских*, у: Стојан Новаковић, *Изабрана дела*, 267–268.

³⁵ *Закон о учитељским платама*, у: С. Новаковић, *Изабрана дела*, 274–275.

по земљи испољавала велику самовољу, пристрасност и нестручност. Доношењем овог закона Новаковић је желео да уведе систематичност и ред у овој проблематици, односно да будући надзор рада школа и наставничког кадра буде целовитији и поузданији. Закон је прецизирао да контролу и надзор над школама и професорима врше стручна лица која су запослена у просвети, редовно, и то на крају сваке школске године. Контролу над основним школама вршили су учитељи и професори средњих школа, односно гимназија, а надзор у гимназијама преко професора Велике школе. Закон је јасно прецизирао и дужности, односно овлашћења која су имали школски надзорници. Поред контроле наставе и оцењивања професора старали су се и о томе да ли школа поседује све што је неопходно за регуларан и неометан рад.³⁶

Усвајањем Закона о нижим школама за пољску привреду стварала се могућност школовања и земљорадника, односно стицање стручних и практичних знања из области пољопривреде. Закон је прописивао постојање три ниже школе за пољску привреду: ратарске, винодељско-воћарске и школе за сточарство и планинско газдовање. Надзор над овим школама вршило је Министарство финансија. Ове стручне школе трајале су три године и у њима је извођена теоријска и практична настава из десет предмета.³⁷ Ученици ових школа имали су између четрнаест и осамнаест година, и за њих је држава обезбеђивала бесплатан смештај, храну, одећу, обућу и лекарску негу у случају потребе. Испите из сваког предмета ученици су полагали на крају школске године и добијали оцене од један до пет. За овај закон везана је једна занимљивост – ученици пољопривредних школа били ослобођени службе војног рока у стајаћој војсци.³⁸

Новаковић је од Главног просветног савета, основаног 1. марта 1880. на основу Закона о уређењу Главног Просветног Савета, имао велика очекивања у погледу помоћи у законском регулисању просветне проблематике у Србији, са циљем да буде саветодавни орган министру просвете о кључним питањима из просветно-образовне сфере, у складу са „државном идејом и савременом науком“.³⁹ Међу члановима овог важног тела налазили су се, између осталих, тадашње перјанице српске просвете и науке: Јосиф Панчић, Светомир Николајевић, Димитрије Нешић, Љубомир Ковачевић, Панта Срећковић, Јован Бошковић, Лазар Докић, а на предлог

³⁶ Предлој Закона о надзиравању школа, у: С Новаковић, Изабрана дела, 270–272.

³⁷ У пољским школама изучавали су се следећи предмети: Језик; Географија; Историја Срба; Рачун са основама земљемерства и цртање; Кратак извод из јестаственице природних наука; Пољодељство са градинарством и ливадарством; Сточарство са свињодељем, пчеларством и основама марвеног лекарства; Винодеље и воћарство; Основе шумарства; Хришћанско јеванђелска наука источно православне цркве. Закон о нижим школама за пољску привреду, у: Стојан Новаковић, Изабрана дела, 297.

³⁸ Исто, 298–299.

³⁹ Предлог Закона о уређењу Главног просветног савета припремљен је још 1. новембра 1879. године, АС, СН-300, Предлог Закона о уређењу Главног просветног савета.

Стојана Новаковића његов ванредни члан је, 28. априла 1881. године, постао и Владимир Карић, и управо од тада датира и блиска сарадња ова два угледна научника.⁴⁰

Своје погледе на задатке и рад Просветног савета, али и на важну улогу просвете у реализацији национално-државних циљева Србије и српског народа, Новаковић је изнео на двадесет трећој седници савета, одржаној 24. октобра 1880. године, само неколико дана пошто је постао министар просвете. Према Новаковићу, Савет је био најпозванији да се бави свим најважнијим питањима и проблемима који тиште српску просвету, као и да чланови Просветног савета могу много да допринесу народном напретку, при чему се народно јединство српског народа по њему ефикасно могло остварити пером и књигом, односно просветом у којој је препознао моћног савезника српске националне и државне идеје. За Новаковића није било дилеме, просвета је представљала гарант сигурне будућности српског народа, што је у говору јасно предочио члановима Главног просветног савета: „Зато ако хоћемо да потражимо лепшу и сјајнију будућност, у којој ћемо наћи остварење најмилије идеје своје и наших предака, који су се толико мучили за нас, онда имамо да обратимо највећу пажњу нашој просвети. Долазе моменти, као последњих година где питања народна решава војничка снага; али у наше дане и ово је обично напред приправљено дугим многогодишњим радом просвете. Из духовног живота развија се она снага која све оживотворава“.⁴¹

У биографији Стојана Новаковића као министра просвете и црквених дела остаће забележено да је на његов предлог донет Указ од 30. октобра 1881. године којим је смењен митрополит Михаило, што је представљало својеврсну кулминацију међусобних размирица које су тињале претходних година око неколико питања. Подсетимо, Новаковић је као министар просвете и црквених дела јуна 1873. основао Друго одељење Богословије у коме су се школовали ђаци са простора Старе Србије, Македоније и Босне и Херцеговине за будуће учитеље. Оснивање овог одељења и снажан Новаковићев утицај на његов рад био је узрок озбиљнијег сукоба ове две снажне личности, јер је митрополит Михаило био мишљења да се Новаковић исувише много уплиће у рад Богословије као световно лице.⁴²

Иначе, иницијативу за стварање посебног одељења у оквиру Богословије у коме би се школовали будући учитељи за просветно-пропагандни и национални рад на просторима Османског царства дао је управо српски митрополит априла 1868. Он је српском Министарству просвете и црквених дела такође упутио и пред-

⁴⁰ М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 38.

⁴¹ Записник Главног просветног савета, Просветни преглед, XIV свеска, 1. децембра 1880, година I, 533.

⁴² М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012, 161.

лог да се формира посебан одбор који би подстицао и организовао просветну мисију међу српским народом који се налазио под Османском влашћу. Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини конституисан је августа исте године, и његов *spiritus movens* је био управо митрополит Михаило. Занимљиво је да је на предлог Јована Ристића, као четврти члан овог важног тела српске националне пропаганде, 1872. године постао и Стојан Новаковић. Од тада њихови додири, али и размимоилажења, постају очигити.⁴³

Након Берлинског конгреса неприкосновена оданост митрополита Михаила идеји повезивања Срба из Кнежевине Србије са српским народом у Босни и Херцеговини, немирење са окупацијом те две српске покрајине, и његова снажна русофилска и панславистичка оријентација и делатност, изазвали су незадовољство аустроугарских власти које су поручивале кнезу Милану да би поздравили његово уклањање са трона Српске цркве. Конкретан задатак у том смислу припао је Новаковићу као министру просвете и црквених дела. Иначе, тачка њиховог размимоилажења у том тренутку тицала се и различитих политичких концепција које су заступали. Новаковић је напустио либералне погледе Јована Ристића и прикључио се конзервативцима, док је митрополит Михаило чврсто истрајавао на политичким позицијама Ристића и српских либерала.

Прву прилику за дисциплиновање непослушног митрополита чија је национално-пропагандна активност у новонасталој констелацији односа, када се Србија све више везивала за Аустроугарску, била у супротности са спољнополитичком оријентацијом српске државе, Новаковић је искористио кроз доношење Закона о наплаћивању високих новчаних такси на свештеничке чиновне као и архијерејске благослове крајем априла 1881. Ово законско решење митрополит Михаило је окарактерисао као директан удар на цркву јер се држава на недопустив начин умешала у црквена питања, не консултујући највише црквене органе о садржини и циљу доношења овог закона. Уследила је оштра писмена кореспонденција између Новаковића и митрополита Михаила, у којој су се размењивале оштре речи и тешке формулације. Након тога, Архијерејски сабор Српске цркве је почетком октобра исте године одбацио доношење Закона сматрајући то атаком на цркву и свештенство. Кулминација овог дугогодишњег сукоба десила се крајем октобра 1881. године када је Указом кнеза Милана митрополит Михаило смењен са места архиепископа београдског и митрополита српског.⁴⁴

⁴³ М. Војводић, *Митрополији Михаило и Стојан Новаковић*, Историјски записи, година LXXIII, 2000/1-2, Подгорица 2000, 154.

⁴⁴ М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, 167–168.

О затегнутим односима између Новаковића и митрополита Михаила писао је у својим мемоарима на више места Милан Ђ. Милићевић, стари Новаковићев пријатељ, али и његов оштар критичар који је иначе био дугогодишњи секретар у Министарству просвете и црквених дела. Тако, на пример, у свом Дневнику од 15. септембра 1873. године бележи да му се Новаковић жалио на митрополита јер се „не држи закона“, а 18. септембра записао да му се Новаковић поверио да је митрополит написао велико писмо против њега које је упутио Јовану Ристићу.⁴⁵ Након тога њихови односи су се делимично поправили, констатује Милићевић, али је 29. јула 1875. године забележио да се Новаковић поново жалио на српског митрополита јер „мути с партијама против владе, а у цркви му је пропаст“, односно да су морал и дисциплина у цркви били слаби.⁴⁶

Поред бриге за стање у српској просвети и његовој темељној трансформацији Новаковић је објављивао и радове са школско-просветном тематиком. Један од најзначајнијих прилога те врсте под називом *Уіледи срїске ѣросвеїїе* публиковао је на француском језику у књизи *Le Serbie et Les Serbes*, чувеног италијанског историчара књижевности, писца и оријенталисте Анђела де Губернатиса, у Фиренци 1897. године. Текст је иначе написао у Цариграду за време своје друге дипломатске мисије у Турској. Основна Новаковићева теза која проистиче из ове мале, али важне историјско-културолошко-филолошке студије је да су српска просвета и образовање кроз историју били изложени снажном византијском, римско-италијанском, арапско-турском и савременим европским просветним утицајима, као и да је та распоућеност између различитих образовно-културолошко-религијских модела спречавала ефикасан развој и напредак српске просвете.⁴⁷

Новаковић је променама и законодавним реформама које је извршио у сфери просвете и образовања оставио неизбрисив траг у српском образовном и просветном систему кога је с једне стране реформисао, а са друге стране модернизовао и приближио другим просветно-образовним системима тадашње Европе. Реформу просветно-образовног система у Србији схватао је као дуготрајни процес, односно доношењу појединих законских решења приступао је корак по корак, сматрајући да је просвета нераздвојни део свеопштег преображаја и модернизације српског друштва и државе. Најпластичнију оцену његовог доприноса развоју српске просвете дао је по нашем мишљењу Слободан Јовановић: „Стојан Новаковић био је

⁴⁵ М. Ђ. Милићевић, *Дневник II* (23. септембар 1872 – 6. април 1877), приредио П. Крстић, Београд 2015, 126, 128.

⁴⁶ Исто, 287.

⁴⁷ Прилог. *Уіледи срїске ѣросвеїїе од Сїїојана Новаковића*, у: М. Војводић, *Сїїојан Новаковић о уїїицајима на срїски језик и књижевност*, Историјски часопис, књига LI (2004), Београд 2004, 179–183.

врло раден и методичан министар просвете, који је оставио иза себе велики број закона, правила и расписа. Није било те просветне установе у којој он није нашао ништа да преправи и дотера. У своме реформском раду обухватио је и основне школе, и гимназије, и реалке, и учитељску школу, и вишу женску школу..⁴⁸

Aleksandar Rastović

STOJAN NOVAKOVIĆ AS THE EDUCATION MINISTER

S u m m a r y

Stojan Novaković was one of the most respectable Serbian statesmen, diplomats and scholars at the turn of the 20th century. He was performing duty of Minister of Education and Ecclesiastical Affairs of Principedom (and later of Kingdom) on four occasions, when the biggest reforms of Serbian education system were made and when modernization of education in Serbia began. Upon his initiative and thanks to his efforts, compulsory 6-grade general elementary school was introduced for children who were not attending gymnasium or trade schools, reform of curriculum was made, i.e. new curriculums were made for junior and high elementary schools, for High school for girls, gymnasiums, semi-gymnasiums, so-called real schools and teacher schools, and teachers' and professors' salaries were increased. He also significantly contributed to development of the Belgrade Higher School, in which he was also teaching. His ideal was a modern university, built upon model of European universities. As Minister of Education, he created 23 laws related to education which were passed between 1873 and 1883. Some of the more important laws were: Law on Elementary Schools, Proposal of the Law on Modernization of Schools, Amendments to the Law on Organization of Gymnasiums, Amendments to the Law on Organization of Higher School. Thanks to his efforts, 38 official proclamations, 9 orders, 12 rules and 6 new curriculums related to education were passed.

⁴⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 76.